

В ТРАГИЧНАТА НОЩ ПРЕДИ ИЗСТРЕЛИТЕ ПОЕТЪТ И АЛЕКСАНДЪР ПАСКАЛЕВ ОБСЪЖДАТ ИЗДАВАНЕТО НА НОВОТО ЛИТЕРАТУРНО СПИСАНИЕ „ДУМА“

90 години от смъртта на П. К. Яворов

Доц. г-р Стефан Коларов

5.

Актрисата Вера Игнатиева, изпълнителка на ролята на Олга, възкресява атмосферата от вечерта на 12 октомври 1913 г. в Народния театър: „При премиерата на „Когато гръм удари“ Яворов беше много развълнуван. Това беше естествено явление, но неговото състояние беше особено напрегнато. Той кръстосваше зад кулисите при открита завеса, което бе забранено... Аз се обърнах към него и го помолих да не ме смуцава, защото не ще чуя репликата, която чаках. Тогава Яворов, като че ли се събуди от своя унес, и съвсем тихичко, като на себе си, каза: „Ах, да, извинете!“ Когато се свърши моето явление, отидох в електрическата инсталация, находяща се на авансцената вляво от зрителния салон и попитах електротехника защо Яворов го навещава така трескаво? Той ми посочи отвората, през който се наблюдава електрическата светлина в салона и ми рече: „Я погледни в директорската ложка!“ Погледнах. Там навътре в полутъмната ложка седеше Лора – и с пламтящи очи следеше играта на артистите. „А, пошепнах, – по нейния израз той иска да долови като какво впечатление ѝ прави пиесата и играта.“ След представлението – у Яворови...”

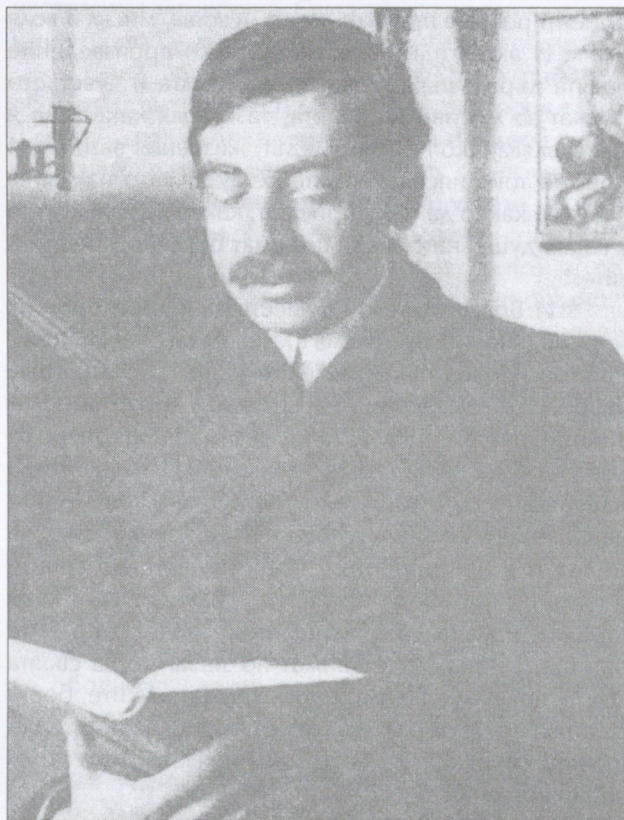
* Продължение от бр. 3, 2004.

Михаил Кремен, който е разпитвал също Вера Игнатиева и е записал нейните спомени, в своя познат стил хроникира началото на Яворовата пиеса на българската театрална сцена: „Най-после дойде ред и на „Когато гръм удари“! Една велика за Яворов събота – 12 октомври – театърът е препълнен до последния ред на галерията. Също като при „В полите на Витоша“. И сега бяха заели предните столове критици и писатели – да видят коя от двете пиеси е по-лоша. Погромът на България не бе попречил на висшето общество да се яви в зрителната зала с най-разкошно облекло. От ложите надничаха великосветски дами, отправили бинокли и лорнети към отсрещните ложи – търсеха познати, движеха свободните си пръсти за поздрав, усмихваха се и от време на време се възвиваха към седналите отзад кавалери, за да им прошепнат нещо.“ От тези лошо белетризирани някогашни преки впечатления, явно загубили свежестта си, бих цитирал още съвсем малка част: „Има нещо ново в тая психологическа пиеса от рода на тогавашната драматургия – с късния, но многозначителен диалог, с остроумното недоизказване, с напрежението на един бързо летящ напред драматизъм. „Каква прекрасна пиеса!“ – си мисли по-голямата част от публиката. „Какво недо-

носче!“ – отсъждат критиците. А през туй време в дясната ложа до сцената следят играта на артистите директорът на театъра Иванов и малко вляво – Яворов и Лора. Публиката е затаила дъх. Към сцената са отправени няколкостотин очи. В тишината се чува силният шепот на суфльора. Кирков и Сарафов не си знаят ролите и току поглеждат към него. Само Огнянов, Снежина и Вера Игнатиева разговарят свободно, като в живота.“

Както личи премиерата съвсем не е блестяща, но за пресата събитието е от първостепенна величина и затова отзвукът за него е неудържим, бърз и в посока, която не изненадва. Показателна е бележката „Театър и рецензенти“ на Ана Карима, която е подписана с псевдоним Вега и е публикувана във в. „Нова балканска трибуна“, г. IV, бр. 1128 на 7 ноември: „Още не влязла в театъра и участта на драмата е решена. Ако е на г. Яворова (артистически секретар в театъра), г. Вазова или на някой партизанин от властващата партия писател – тя се приема, още не дадена, а за формалност се вършат всички останали комедии.“ Това мнение ясно очертава критическия подход, оценките, които повечето от съвременниците дават дори на най-ярките творци. Обективността, прозорливото и вещо анализиране са рядкост и малцина успяват да ги излязат, за да останат непровергани от времето.

Николай Райнов, чието мнение винаги се разминава с убедителното тълкуване на Яворовото творчество, е сред първите, които откликват на премиерата. Под псевдоним Аноним той пише във в. „Политика“ на 15 октомври: „Пиесата не е драма на „характери“. Хероите са така зле и ескизно дадени като характери, че е очевидна ясната цел на автора: художествено осветляване на душите в момента на „събитие“, което засяга всички... Но и самото „събитие“ е много бегло схванато, очевидно е, че борбата става не „там вътре“, а на повърхността на думите. Последния акт се отличава с една истинска художествена красота и положенията безспорно имат психологическа сила. Там диалогът дава доста високо отражение на реална преживелица и твърде силно говори. Но ескизността е отнела на пиесата ония конкретни психологически подробности, които биха били възможни при по-грижливо щудиране на душевните движения у хероите: достойнства, които авторът може да даде на пиесата...“

Яворов през 1913 г.

Много по-пространна, подробна и разгромяваща е статията на Андрей Протич за „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“, чиято първа част излиза също на 15 октомври и продължава в четири броя на „тежкия“ политически вестник „Пряпорец“, който вече 16 години е сред водещите всекидневници. Съперникът на поета заради Лора не се опитва дори да прикрие своята злост: „В тази своя драма Яворов прави опит да даде една извънредно смела и тежка за разрешение проблема. Обаче при разрешението ѝ смелостта липсва, остава само тежестта, мъчнотията. А пък един художник, който притежава смелост само при сграбчане из живота на проблема, но не и при разрешението ѝ, предопределя произведението си да бъде недоносче, заченато и израсло не в простора, светлината и бурята на живота, а в тесните стени на работната стая...“ Този тон и подход продължават до края, когато авторът категорично заключава: „Липсата на мироглед предварително осуетява душевното развитие на хероите. Тази липса отнема всяка

ориентировка в проявление на чувства, мисъл и воля у тях. И ако в едно демократическо произведение волята държи първенството, а мисълта и чувството служат за мотиви на волята, тази воля какво ще я направлява, ако не мирогледът, жизнения възглед. И понеже той липсва, героите се лутат като из мъгла, чудят се какво да предприемат, какво да изискват, и с какви душевни сили да подемат борбата, конфликтите.

И Божан Ангелов помества в четири броя на новия в. „Политика“ голяма статия и там след Николай Райнов нанася съкрушителен удар: „Когато гръм удари...“ е една драма на средните хора, на половинните натури: това не са цялостни характери, не са хора на една чиста страст или на една изключителна идея, която си отваря път и разрешава проблемите направо, през всички условности и пречки, било че те лежат в общоприетите понятия, в установените институти, в дълбоките чувства и навици. Тези хора страдат, измъчват се, но те нямат воля за правите пътища. Те винаги се движат по зигзагите на своята слаба, пречуплива воля, те обикалят пречките, борят се с тях, но не ги разрушават и след половинните решения, спогаждат се и се примиряват с тези половинни решения...”

Иван Коларов обаче публикува в „Седмична илюстрация“ – „Принос“, г. I, бр. 3 „Открито писмо до П. К. Яворов“, в което хвърля ръкавица на отрицателите на втората пиеса и окуражава автора ѝ с думите: „С новата ти драма България доживя революцията в драматическото поле и направи скока, за да се изравни с другите напреднали страни в това отношение. Не обръщай внимание на оня български дух, който се култивира от някои дребнави и завистливи писателчета. Този дух е подъл и е с подла природа. В клюки, интриги и тайни задкулисни дела се изразява той...“ След два броя този открит и смел защитник на поета спори с Божан Ангелов. Но неговият искрен глас, явно остава глас в пустиня, защото критическата канонада продължава с публикациите на Пилигрим (Йордан Сливополски) в сп. „Бисери“, Тодор Христов в сп. „Бъдеще“, Тотю Добрин във в. „Нова балканска трибуна“, д-р Никола Тумпаров в сп. „Демократически преглед“...

Михаил Арнаудов, който е ярък защитник на Яворов като драматург след появата на „В полите на Витоша“, сега сякаш се дистанцира и това добре личи от една негова бележка написана на 14 октомври

1913 г. в дневника му: „При Яворов в театъра. Впечатления от премиерата на Когато гръм удари. Предавам му чувството си, че пиесата, въпреки сполучливата игра на отделни артисти – госпожа Снежина, Сарафов, – биде банализирана на сцената. Мнението на един бижутер, който призна „грешката“ си за Яворов като драматик и намира сега, че той бил „силен талант“, че умее „да рисува съвременния живот“ и че всяка дума на лицата в пиесата била очаквана от публиката с възмущение. „Една дама пред мене плачеше с трепет.“ Дали примерите с бижутера и разплаканата дама са трогнали Яворов в оня труден момент едва ли е нужно да гадаем, едно е ясно – неговото самолюбие е накърнено, авторската му гордост е поставена на изпитание. Това проличава в писмото му до редакцията на сп. „Съвременна илюстрация“, поискала от него материал, който да публикува заедно с творби и от други известни съвременни български творци.

В двойния бр. 21–22, г. II, „Съвременна илюстрация“ помества произведения на Ив. Вазов, Ст. Михайловски, К. Христов, и П. Ю. Тодоров с техните портрети. Яворовата снимка съпровожда отговора, написан по повод отправената покана, и в него можем да намерим отразено цялото вътрешно състояние на именития творец. Показателно е и заглавието, поставено от редакторите „Измъчената душа на поета“. На 30 октомври Яворов е написал:

„Господин редакторе,

Вашият почин за един парад на българските художници е похвален, защото, бити политически, нам предстоят борби на културна почва, дето всяка победа е сама по себе си и плод, неоспорван в никаква конференция, неунищожим пред поколенията и времената.

Ние сме не само бити, но сме и заплашени дори в сигурността на нашата държавна независимост. Прочее нам трябва да крепим на националния дух – като свещените книги на евреите и като плеяда гениални хора у поляците.

Аз бих желал да бъде най-скромният между ония, които Вашето списание ще покаже като зидари на българските духовни крепости. Нели тях е родил нашият народ, за да залечат от челото му следите от робството. Нели тях е посочило нашето общество, за да опровергават изсипаните върху него обвинения в средновековност?

Но ние всички преживяхме събитията през тая година много реално и болката е много парлива. Другото пък, което няма пряко или косвено отношение към тая страшна действителност, нам се струва изтъркано и бледо.

А художническото творчество, макар и в най-субективните свои форми, трябва да бъде строго обективно в своята органическа същност. Инак – то няма никаква цена и не постига своята цел.“

Накрая поетът завършва така: „Затова, в реда на горните разсъждения, аз ще кажа за себе си: онова, което сега мога – него не искам, а онова, което искам – него не мога. И нищо няма да ви дам, господине редакторе. С почит: П. К. Яворов.“ В момент, когато отново е атакуван съкрушително, Яворов запазва самообладание и с истинско достолепие на именит автор намира блестяща форма, за да разкрие стегнато и без всякакъв неуместен патос онова, което е в душата му. Струва ми се, че „Съвременна илюстрация“ намира невероятно умел начин да излезе от заплетената ситуация на дадения отказ. Яворов е почетен заедно с останалите творци, неговото място не е останало празно.

Респектира и написаното до неговия близък приятел и идеен сподвижник Тодор Александров: „Не ме хвали за драмите. Аз най-добре зная какво съм постигнал и какво има още да постигам. Без излишна скромност аз смятам първите си две драми за сполучливи начални опити, но имам някаква твърда увереност, че пътят към истинската драма вече е открит пред мене. Аз ще я постигна, бъди сигурен, и то не в далечно бъдеще...“ Въпреки, че буреносните облаци се съгъстват над него, той предизвикателно иска да воюва, потискайки всяко издайническо терзание и съмнение. Разбира се, изминалите събития не са забравени и сърцето му е наранено дълбоко и неизлечимо. Ето свидетелството на писателя Ботьо Савов, който го посещава в Народния театър: „Намерих го свит на канапето в кабинета му. Стори ми се, че челото му лежеше почти на самите му колена. Вдигна разсеян поглед: измъчен, загубен, удавен в нещо. Обгърнах го през главата и заговорих нещо, за да го ободря. Той гледаше все така удавен в скръб. После се повдигна и каза: „Гледам картата на България и не мога да се помирят къде бяхме и къде дойдохме.“ Бях учуден, че нашият погром, с който бяхме вече свикнали, можеше да предизвиква у Яворов такава

неотразима злочестина. Само тоя въпрос ли го измъчваше тогава? – дълго време съм мислил отпосле.“

Сред враждебната атмосфера, която го е обгръщала със своята студенина и мъст, Яворов е имал и своите „малки празници“, срещал е и хора, които са го разбирали, възхищавали са му се, обичали са го. Само два дни след премиерата, когато нервите му се опъват до крайност от очакване на чуждите мнения, той получава писмо от един непознат почитател – поручик Лука Малеев. С емоционалност сякаш неприсъща на един военен, младият мъж му пише: „Многоуважаемий Поете господин П. К. Яворов! Вчера вечер имах щастието да видя изпълнението върху сцената на Вашата нова пиеса „Когато гръм удари...“, която отдавна ме занимаваше. Любител на родната литература, особен почитател на младата самородна българска драма, аз с радост посрещнах появяването в печата на Вашата последна драма. Дълги дни проучвах Вашата книга, вниквах в тънкостите ѝ, разглеждах характерите и все моето задоволство и възхищение нарастваха и нарастваха. За да обоснова своите впечатления от драмата Ви, трябваше да я видя и на сцената. Видях я, преживях я отново не само като читател, а и като зрител, и... останах очарован! Това бе пиеса, която би правила чест не само на нашия Народен театър!...“

Прозорливостта на този високо интелигентен офицер многократно превишава писанията на специалистите, на писатели и критици дори когато те са от ранга на Николай Райнов! Неподправен и искрен възторг блика от тези спонтанно написани оценки и те издават онова вродено чувство за словото, което мнозина професионалисти, дори с тежки титли, не притежават и никога не могат да достигнат въпреки усърдието си. Не може тези признания да не са стоплили душата на автора, особено след всичко преживяно и през изминалите години, и през последните месеци на тази злочестна 1913 година: „Моето писмо, уважаемий Поете, не ще да ви разкрие паразително силните страни на „Когато гръм удари...“ – настроението след видената пиеса ме владее още силно, че не ми е възможно за сега никаква критика-хвалба; пък и целта на моите редове не е тази – но аз искам само да приветствувам най-възторжено с успеха нейния автор, а ведно с това да поздравя и родната българска драма, тази най-занемарена част от родната ни литература, с големия ѝ прогрес. Приемете, моля, изрази на моя възторг не като ласка, а като

изблик на радост, която вълнува душата пред оня смел и успешен замах, който Вие сте направили в България по отношение на драмата. Поклон пред Вашия дух, дух на творчество и пресъздаване!...”

Няма съмнение, че Яворов е оценил по достойнство това възторжено внимание, на което отговаря с подобаващ авторски жест. На 17 октомври той изпраща екземпляр от „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“ като написва на първата страница: „Любезни г-н Малеев, Трогнат съм от Вашето писмо, в което има толкова симпатия към моето дело, и бързам да Ви изкажа благодарността си. Съжалявам същевременно, че не се случи да се запозная в кабинета на Директора на театъра преди няколко дни с оня млад и толкова интелигентен офицер, който не можех да не погледна с възхищение. Не се съмнявам обаче, че скоро ще ми се представи случай да стисна ръката Ви приятелски. Сърдечен поздрав П. Яворов.“ Ето къде е търсил и намирал опора в себе си все още непризнатия драматург, въпреки високото място, което вече е заемал на българския Парнас. Той много добре е съзнавал цената на „славата на поета“, за която пише с нескриван драматизъм и горчивина, но искрени почитатели като непознатия войн са го карали да намира твърдост и увереност в себе и затова в писмото си до закоравелия революционер Т. Александров не допуска и сянка на униение или разколебаване от поетия път към сцената. Уви! Орисниците са предвещали другата участ на неговата муза и са белязали с черен знак определения му земен дял. Той не би могъл да каже като лирическият си герой от „На нивата“: „Като няма прокопсия, плюл съм в тая орисия!“

Дните му в театъра текат ту трескаво неспокойни, ту мрачни и сиви, сякаш ранното свечеряване го потиска още повече и той иска да надмогне напрежението с повече работа. По повод на една неосъществила се среща, Тодор Александров на 30 октомври му пише в кратка бележка: „Виждам, че си винаги зает и не устояваш на думата си и затова не те безпокоя“. Заседанията на артистическия съвет протичат с присъщите си дебати и решения. Възобновяват се постановките на „Венецианският търговец“ от Шекспир и „Ревизор“ от Гогол. След като се разисква въпросът за оригиналния репертоар, се приема пиесата „Къща“ от Антон Страшимиров, но се отхвърля комедията „Мораториумът дигнат“ от К. Мутафов. Изслушват се рецензиите на д-р М. Тихов и Вел. Йорданов за драмата „Под старото небе“ от Ц. Церков-

Семейство Яворови – снимка направена след сватбата им от фотографа Грабнер

ски, артистическият секретар не споделя мнението си след скандалните публични обвинения на своя приятел от Бяла черква.

Но истинският Яворов е в творческите вълнения, в желанието да развива своите сили като драматург. Не случайно вече говори пред Михаил Арнаудов, че макар и „смътна“ идеята за трета социална драма вече го завладява. Много скоро сред появата на сцената на „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“ той е посетен от своя земляк и приятел Асен Златаров, който по-късно описва тази среща и предава споделеното от Яворов пред него: „Аз съм замислил вече... трета пиеса: няколко месеца ми трябват, за да я дам. И тя ще бъде друга: едно главно лице ще има като център на драмата, а всички останали ще са набелязани само, но така, че да се подчертава още по-добре единния херой. И този херой ще бъде типа на новия българин от капиталистическия индустриален свят... Аз ще дам един тип на капиталист, та и духът на Маркса да остане доволен... „Първично натрупване на капиталите чрез грабеж“... Това скъсване с морала

на еснафа, който държи задължения и дадена дума, който по почитеността на занаята си прави религия! Нов човек се ражда под габровските и сливенски небеса: хитър, закоравял в жажда за печалба, ловък в борсови спекулации и смел в риска: ето такъв герой. Властта на парите и душата на едрият капиталист – това ще бъде моята пиеса. Социална поезия искат от мене: ще им дам истинска социална драма, па да видят изменил ли съм на своята стара любов...“ За да потвърди казаното, Яворов показва преведения на български първи том на „Капитала“ и добавя: „Ти ще видиш, че съм по-голям социалист от мнозина, които си плащат членския внос при широки и тесни...“

Човек на науката и на литературата, Златаров е усетил новата посока на тематични търсения у развиващия се драматургически талант, неговата идейна еволюция, желанието да бъде актуален и да отрази обществото, което е задушавало и него и другите ярки дарования с парвенющина и политически партизански страсти. Примерът на Алеко Константинов и създадения по неподражаем начин образ на бай Ганьо не са забравени. Не е забравена и мисията на сп. „Мисъл“, в което е публикувана основната част на прославената книга за Алековия герой. Книгоиздателят Александър Паскален подкрепя идеята за ново литературно списание, която се обсъжда, както с Яворов, така и с Боян Пенев, Владимир Василев, Спиридон Казанджиев... През есента на 1913 г. Боян Пенев и Дора Габе са в чужбина и Владимир Василев в писмо от 20 октомври пише на Боян Пенев: „Тук ти изпращам критиката на Протич за „Когато гръм удари...“ На сцената не излезе нищо... това са то „Листопади“, „Бисери“, „Приноси“. „Седмична илюстрация с портрета и интервю от Яворов), „Людокоси“ и още сексен докус все седмични списания...“ Личи иронията към новия тип „списания“, които започват да никнат и които трудно могат да задоволят вкуса и критерия на бъдещия създател на сп. „Златорот“. Много скоро в друго писмо той съобщава за подготовката да се издава сп. „Дума“ и кани Пенев за съредактор като смята, че Яворов ще го замества до завръщането му в България „без сам да участва со нищо свое, защото сега се кани да захваща драма и защото со участието си пряко ще отстриани много хора“.

Преценката на Владимир Василев се оказва обаче прибързана, макар че ясно очертава растящата неприязън към Яворов, изпитвана от неговите

събрата по перо – мнозина едва са се примирили с бляскавата му поезия, ето че сега той уверено защитава дарбата си на драматург, това вече е прекалено за литературните джуджета! Паскалев, който следи отблизо развитието на Яворов, за разлика от критиците, уверено го подкрепя да оглави издаването на „Дума“. Това пак е хроникрирано в писмо на Василев до Боян Пенев на 20 ноември: „И така, от Нова година честита ти „Дума“ (понеже Ботев е издавал „Дума“, а пък Яворов е негов продължител)...“ Такъв е критическият нрав – язвителен, дори когато е добронамерен!

Сам Яворов пише до Боян Пенев на 27 ноември доста подробно писмо за начинанието: „Драги Бояне, Владю ти писал, че от нова година почва излизането на ново списание „Дума“. Мъчихме се да направим няколко редакторски комбинации (между които една с тебе), но всички пропаднаха. И ето аз се принудих да застана начело. Искам да смятам списанието не мое, а наше. Обещаха сътрудничество всички „видни“ освен П. Тодоров, когото никои не е канил. Ще имаме – за първото впечатление – и Вазов, и К. Христов, които, обаче, не се съмнявам, ще ни напуснат при първия не напълно тям харесал се отзив за тях. Първата книга ще излезе към средата на януари, защото сега всички по-добри печатници са заети. Надявам се да пратиш нещо веднага – или поне да явиш какви твои неща да обявя за през годината. Не можеш ли накара някой поляк да ни напише нещо за новата полска литература? А рггос. Ти няма ли да напишеш за руските преводи и отзиви? Кръстев ми каза, че една твоя статия би могла да се прокара и във „Вест. Европы“. Погодин е написал нещо за нашата литература, видя ли го? Прочее чакам отговор. А госпожата пише ли стихове? Да не ги изпрати другаде! Но как поменуваш ти? Ще ти продължат ли командировката? Видя ли хубави неща, срещна ли се с интересни хора?“

След като е описал само с няколко едри щриха точната литературна действителност у нас, Яворов прави това и по отношение на обществено-политическия живот: „Изборите се свършиха: опозицията печели 109 места, правителството – 95. Кризата вече настъпва, но, в интереса на страната (и външно и вътрешно) е вероятно изглежда само едно разширение на властващата коалиция. Финансова: наполеон 22,50 л.“ И накрая той завършва: „Много

сърдечни поздрави тебе и на госпожата от мене и Лора. Твоя Пейо“.

Финалът на писмото неволно ни кара да се запитаме как върви съпругеския живот на поета, какво става под покрива на тяхното жилище с Лора? В тона на Яворов не можем да доловим и следа от недоразумения, тревоги, грижи? Личи, че подготовката на новото списание го е погълнала изцяло и той е приел бъдещата си мисия съвсем сериозно. Всъщност Боян Пенев, макар и извън родината, не би могъл да се изненада за Яворовия живот и неговите тайни – това личи от бележките в неговия дневник. В спомените си Спиридон Казанджиев специално отбелязва: „Боян Пенев казваше, че Яворов му се оплаквал: нямал възможност да работи вкъщи и затова ходел в театъра. Там идвала Лора да провери дали той не е с някоя жена.“

Яворов и Лора, снимани от Дора Конова-Кремен в техния дом

Един женски образ все по-трайно обсебва сърцето му и това става извън всички общоприети правила – ако цитирам Ларошфуко: „Сърцето има права, които разумът не познава“. „Избраницата“ в цялото дамско обкръжение, което е имал и в театъра, и извън него, остава докрай невъзприета като възможна, неговото чувство непонятно, увлечението му презривно и прокълнато. Непредвидимите желания и страсти са били присъщи на много велики личности, така е и с Яворов. Макар и като сюжет банална, неговата последна любовна история е главолмно трагична, грехът е заплатен с най-висока цена! Още когато Лора е в Париж, поетът се запознава с годеницата на своя приятел Михаил Кремен и увлечението му към нея постепенно нараства – като че ли всички пречки го разпалят, вместо да го угасят.

За началото на това чувство говори сама в спомените си Дора Конова – по-късно Дора Грозева-Кремен: „Една привечер на месец февруари 1913 година се връщах от университета. Яворов ме пресрещна. Минахме по булевард „Евлоги Георгиев“ на път за вкъщи. Той ми каза: „Елате да се поразходим малко“. Завихме по улица „Гурко“. Спряхме се на средата на малкото мостче, облегнати на перилата. Аз казах, че не искам по-нататък да отиваме. Яворов ми откри своите чувства, като каза, че отдавна ме обича, но не посмял да ми каже досега, защото разликата в годините ни била голяма. „Аз вече избрах своя път“ – добави той. Как така ми изявявате своите чувства, когато аз съм годеница на Ваш приятел?“ Брат брата убива за любов!“ – отговори той. Гледах го замаяна.“ На Тодоровден влюбеният поет идва през деня сам и именницата разказва: „Пак ми каза, че ме обича. Опитах се да обърна всичко на шега и го попитах усмихната: „На колко жени досега сте го казвали?“ Той се усмихна също: „На много, но на никого не съм го казвал така, както на Вас.“ Яворов взема саксията с бели хиацинти, които майка ми беше подарила за именния ми ден, помириса ги и ми ги поднесе да ги помириша и аз.“ И с повод и без повод срещите зачестяват: „Аз не мога точно да определя времето, но навярно беше през май или през юни, Яворов винаги намираще претекст, макар и за минутка, да дойде у дома, за да ме види. И тогава той дойде, някакво особено щастие озаряваше лицето му. Стоя много кратко време и тръгна вече да си отива, аз го изпрацах, когато той се доближи до мене, леко ме прегърна и целуна. Усетих устните му

върху моите – пухкави, трептящи, сухи и топли. Направих движение да се освободя. Той ме отпусна и веднага си отиде. След това аз внимавах да не се повтори случката. Яворов ми казваше, че ако се съглася да стана негова жена, той ще напише най-великите си творби. Преди всичко лирични песни на тържествуващата любов и че ще бъде най-велик от най-великия поет. Че досега той не е ценял толкова много поезията си, но че сега ще напише най-прекрасните си стихове, драми, песни. „Моите песни ще бъдат по-възторжени, по-велики от „Песен на песните“ на цар Соломон.“

Въпреки че Дора Конова се омъжва за Михаил Грозев, започнал да се подписва с псевдонима Кремен, Яворов не изоставя младата госпожа, а продължава да я задиря и търси отговор на своите чувства: „Той ми казваше: „Аз искам от Вас само една единствена дума да ми кажете, едно „да“. Само тази дума. „А Лора? – попитах аз. „Ще уредя въпроса с Лора, а също и с Кремен.“ По какъв начин смяташе да направи това, не го попитах, защото не можех да му кажа още това „да“ и точно това му обясних, че го ценя като човек, като поет, като писател, като приятел, но че в мен няма тия чувства, които аз смятам, че трябва да имам към него, за да му стана жена. Казах му, че когато почувствувам това, ще му кажа „да“. Яворов ми отговори: „Един ден Вие ще ми кажете.“

Съвсем естествено е да се запитаме – а как са реагирали другите двама на неверните си съпруг и съпруга – Кремен и Лора, подозирали ли са това, което плахо и тайно, но все по-задълбочено и трайно обвързва Яворов и Дора Грозева? Ще използвам кратки цитати от разказаното от Михаил Кремен за това, което назрява и подготвя унищожителния финал на два живота. Сякаш незасегнат пряко от вниманието, оказвано от Яворов на съпругата му, по-младият приятел на поета пише: „Ние често бивахме свидетели на нервни избухвания у съпругеската двойка, без да знаем повода и без да подозираме приближаването на трагичния край. Заплашванията на Лора, че уж щяла да замине в чужбина, равнодушното съгласие на Яворов и временните помирения отдавахме на обикновените недоразумения у всяко младо семейство.“ И още: „От Яворовата хладина и недостъпност тревогата у Лора се усилваше до необикновени размери. Тя се превръщаше в непоносимо страдание, близко до неврастения, която се проявяваше като незаспиваща, с отворени очи дебнеща

подозрителност. Яворов не само се е дразнел, но сигурно е и страдал от пристъпите на тая ревност. Тя е рушала душевното му равновесие и насила го е въвличала в пъкъла на едно излишно мъченичество. В своята егоистична любов Лора е забравяла, че той е преди всичко поет и общественик, че на тоя свят не се живее само за любов. Яворов никога не се е съмнявал в любовта на жена си, не се е плашел от изключителността на тази любов, която според Лора ще донесе, а според него няма да донесе щастие.“

И Кремен разказва за едно вечерно гостуване у Яворови, когато става неволен свидетел на кратка разправия между Яворов и Лора в съседната стая, а по повод на тая сцена заключава: „Дора спокойно разглеждаше списанието. Не можех да повярвам, че тя е причинила откъдната сцена. Това нито бях в състояние да открия, нито пък допусках, че Яворов би предпочел Дора пред безспорно превъзходщата я своя жена.“ Обяснението не ми изглежда твърде убедително, дори и направено след няколко десетилетия по-късно. За мнозина от приятелското обкръжение, а и не само от него, Яворовото поведение спрямо госпожа Кремен е подсказвало нещо повече от дружелюбно чувство. Нима никакво ревниво пламъче не е загложило сърцето на Михаил Кремен, никой ли не му е подсказал, че има нещо прекалено в интимниченето на приятеля му с неговата избраница. Кремен възкресява спомена от гостуване, станало пет дни преди кървавия разрыв между поета и Лора, и отново повтаря преценката, че е невъзможно Яворов да предпочете друга жена пред блестящата си съпруга: „Необикновената ѝ красота, удвоена от вътрешния духовен чар, властуваше с онова превъзходство, в което бях се убедил още при запознаването и което продължаваше и досега. За жалост Лора не съзнаваше това надмощие, но то не е могло да остане незабелязано от Яворов, който бе тази вече домакин и по необходимост трябваше да се възхищава от жена ми: „Кажете не е ли очарователна госпожа Грозева?“ Заварихме Лора весела, но щом видя как се държи съпруга ѝ към Дора, едва можа да прикрие нахуллата в очите ѝ скръб.“

Да, Лора Каравелова със своята много вярна и точна интуиция разбира, че има съперница, която бавно, но властно я измества и завладява чувствено търсещия и неспокоен творец, който след всичко преживяно с жената, за която се е оженил, вече осъзнава грешката и постепенно се отчуждава от нея и съз-

даденото семейно огнище. Лора избира елегантна и привидно печеливша тактика – тя се сприятелява с Дора Грозева, всячески се стреми да бъдат заедно, за да я наблюдава, да следи нейните реакции, да провокира и изслушва мислите, за да може да разбере нейните чувства спрямо Яворов. Докато той потрудно се прикрива, неговата изгора е по женски поскрита, неразгадаема, ловко поемаща нападателните ходове на дамата от столичния хайлайф. Докато нервите на провинциалното момиче издържат в трудни и заплетени ситуации, то състоянието на Лора Каравелова е депресивно, избухливо, проникнато от отчаяние и безизходица. За сметка на външния ѝ бляскав и привличащ чуждото око вид, вътрешният ѝ мир е в руини. Тя е нестабилна и несигурна. „Лора винаги страдеше, мислейки, че Яворов не я обича тъй, както тя желае – споделя една от най-близките приятелки Радка Бонева. Неговата обич не ѝ стигаше... Лора често ми говореше, че мечтае да си купят с Яворов имот някъде уединено, далеч от хората, например в планината... Да бъдат само двамата и той там да твори.“

В това просто, ясно и според мене много точно свидетелство личи драстичното разминаване между поета и неговата спътница. Крушението на идеала на младата жена е неизбежен, той е твърде нереалистичен и наивен. Тя е искала да затвори птицата на любовта в златна клетка, вместо да ѝ даде простор и висина. Самата тя си избира незавидна участ – да се посвети на един мъж и да му служи предано и всеотдайно, вместо да ангажира амбициите и силите си с дейност, която да я избави от бавното и сигурно обезличаване, смазване, унижение... Така преди да се изправи пред Яворовата изневяра, Лора се оказва измамена от своите илюзии, тя е заложила на злополучна роля, избрала е от съдбата коварна карта, затова загубва битката и пада сломена. Страшна е нейната гибел, но не по-малко страшно е и това, че нейната любов погубва един велик творец в разцвета на силите му!

Яворов е бил човек от съвсем друг корен, натура от съвсем друго тесто, както казва народът. Мощният талант е възраздал силите му, карал го е да влиза подобно на Ботев, с когото смело се сравнява, в двубой със стихии, да предизвиква съдбата. Висок и слаб, полуприведен, черен и страстен, потаен и грешен, той се изкачва на върха на литературата и изкуството и разтваря криле за нови полети, устремен

към нови духовни висоти. Затова след премиерата на „Когато гръм удари, как ехото заглъхва“, въпреки публикуваните над 14 отрицателни статии и рецензии, замисля третата си, вече социална пиеса, решително приема предложението на книгоиздателя Паскалев да стане редактор на нова литературна трибуна. На 25 ноември Книгоиздателство Ал. Паскалев и С-ие разпространява следната покана:

„От януари 1914 почва да излиза ДУМА, месечно литературно списание. Списанието ще дава: поезия (стихове, разкази и пр.), критика, статии по общо литературни и философски въпроси, преглед на всички прояви в областта на изкуството (театър, музика, живопис). Изобщо то ще се стреми да отрази, по възможност най-пълно художническо-културния живот в България.“

ДУМА ще се редактира от г. П. К. Яворов, при близкото сътрудничество на най-добрите наши литературни сили, ще изляза месечно (освен юли и август) и ще даде 40 коли за година. При това абонатите ще получават в края на годината, като безплатна премия, следните три книги: „Ръскин и религията на красотата“ от А. де ла Сизеран, Севастополски разкази на Л.Н. Толстой и Македонските спомени на П. К. Яворов, които книги, продавани поотделно, ще струват повече от 10 лева.

Редовното излизане на списанието е гарантирано от Командитното книгоиздателско дружество на Ал. Паскалев и С-ие, София.

Годишният абонамент за България и за чужбина е 10 лева, полугодишният – 5 лева, винаги предплатени.“

Амбициозният замисъл е безспорен. И книгоиздателят, и бъдещият редактор са набелязали програма, която отговаря на нуждите на националния литературен живот. Открояват се широките духовни територии, умението да се вплетат обществени и творчески търсения в името на висок естетически идеал. Името „Дума“ отправя и към Ботев, и към най-ярките тенденции на художественото ни развитие. Необходимостта от такова издание става насъщно и тази празнота е щяла да бъде запълнена на достойна висота. Да, щяла е!...

Ноември 1913 г. преминава за Яворов с тези трескави планове, затова, на приятелските семейни срещи, най-често вечер, съмишлениците се събират и за делови въпроси, и за забава. На 29 ноември артистическият секретар на Народния театър получава

следната бележка: „Драгий Яворов, за уверение, че съм те търсил, послужи ми с официална бланка. Тази вечер, както ти казах завчера, чакаме Ви с госпожата у дома. Ще дойдат Кремен, също и Паскалев. Довиждане. Твой М. Тихов.“ Макара че денят е петък, сутринта се провежда заседание, на което се определя хонорар на Сава Огнянов за режисирания от него пиеси „Първите“ и „Укротяване на опърничавата“ през сезона 1912/1913 г. В ранния следобед в театъра идва Кирил Христов, който се интересува за подготовката на неговата пиеса „Старият войн“, включена в репертоара, и предстоящите репетиции, след разпределянето на ролите. На 2 декември поетът публикува във в. „Дневник“ описание на посещението си при артистическият секретар: „Забързахме се за литература. Яворов ми даде току-що отпечатаното известие за новото списание „Дума“, което трябваше да почне да излиза от Нова година под негово редакторство. Аз бях му обещал един цикъл стихотворения за първата книжка и той сега ме подкани да му ги дам тия дни, защото почнал вече да нарежда материалите. Продължихме да говорим върху списанието: кои писатели да се привлекат към него, като при туй се помолят още в самото начало да обявят какви неща ще печатат през годината в „Дума“. В това време аз зърнах през прозореца да минава към градината Трифон Кунев, изучах му и го повиках при нас. Кунев, посветен в програмата на проектираното ново списание, също обеща сътрудничеството си.“ Неочаквано, според спомена на Кирил Христов, идва Лора, както това е правила и преди, но заварва Яворов с двама мъже и успокоена, след неговия отказ да я съпроводи, отива сама да направи визитите си. Кунев също си тръгва, а двамата поети излизат да се поразходят. Срещат професор Михалчев и Асен Златаров, които са със съпругите си. В разговора Яворов не взема участие и Христов е отбелязал въпроса, отправен към него от Михалчев: „Каква е тая мрачност на лермонтовски демон?“ „Продължихме разходката си по ул. „Търговска“ – описва по-нататък Христов. – Срещу банята Яворов се спря и ми каза, че след вечеря щели да бъдат с жена си на гости у г. д-р Тихов, та иска да отиде да се „подмлади“ в банята. Аз се малко зачудих, като ми показа уред за бръснене, обаче той ме увери, че по-добре било човек да си прави тоалета в банята, отколкото да губи време къщи. Ние се разделихме, без по каквото и да е признак да бих могъл да предположа онова, което трябваше да стане през нощта.“

Тази черна нощ, най-кошмарната и безкрайна нощ за българската литература, е била белязана от мрачна прокоба! В известното си стихотворение „Нощ“ Яворов не е ли предвидил най-страшната нощ на своя живот! Както много трагични събития и това започва с веселие – намерението на домакините д-р Михаил и Вера Тихови да поканят гостите си в своя дом на ул. „Цар Самуил“ № 35 и да се забавляват в края на отминаващата седмица. Събират се три семейства и нежененият все още книгоиздател Александър Паскалев. Поради това, че Паскалев е имал възможност да наблюдава останалите, неангажиран все още семейно, а свързан с другите само приятелски, ще цитирам неговите показания пред съдебния следовател при софийския окръжен съд на II участък в София Иван Божилов, който на 30 ноември 1913 г. подписва Постановление за определяне престъпността на деянието №1 по следствено дело № 205/1913 г.

Неутралната позиция на Паскалев, нека да я наречем така, може да ни ориентира в обстановката, предшестваща кървавата развръзка в ранните часове на съботния ден. Паскалев е призван за разпит на 6 декември. Неговият разказ дава сравнително добра представа за времето, прекарано от задружната компания: „Аз пристигнах половин час по-късно от другите. Направи ми впечатление още от самото начало, че Лора не беше весела тази вечер, както я знаех друг път. Изглеждаше ми някак си меланхолично настроена, но при все това вземаше участие в игрите и разговорите. Помня, че в един разговор казваше, че ходила да гледа из града за къща. Аз я запитах: „Да не би да се местите от сегашната си къща?“ Вместо нея прибърза да ми отговори Яворов: „Не, казва, няма да наемаме къща, а евсайбии ще ставаме.“ Това го каза с шеговит тон. Към средата на вечерята забелязах, че Лора беше станала от мястото си и отишла към една етажерка и разгръщаше една книга. Чух, че Яворов ѝ каза с един нервен тон: „Лора, ако не ти се седи или ако не ти е приятна компанията – тези думи той каза, но точно не ги запомних, – да станем да си вървим.“ Тя отговори в смисъл, че „не, но тъй просто прелиствам книгата“. Нейното ставане не ми обърна вниманието, защото и други от компанията ставаха и се движеха из стаята, но след обръщението на Яворов към нея то стана един инцидент, който цялата компания се мъчеше да заглади. След малко, струва ми се, тя седна при него, но малко настрана. Те след това помня, че пак се обясняваха

полугласно и можех да доловя само последните Яворови думи, казани с по-нервен и ясен тон и в смисъл: „Това са недостатъци, с които човек през целия живот отива.“ Не разбрах дали за своите или за нейните недостатъци намекуваше. След тези думи забележих, че Яворов я хващаше за ръцете галено и се мъчеше да я успокои, да заличи станалото. На стискането на ръцете ѝ видях, че тя му се усмихваше. С това вече аз разбрах, че те напълно се подобриха и че забравиха инцидента. На масата имаше вино, но дамите много малко пиха. Яворов изпи след този инцидент до края на забавлението 2-3 чаши вино. Може би от мъжете се пада да изпие по 2-3 чашки винени, та не може да се каже, че някой се е опил, защото това се набра през цялото ни стоене там. Имаше и закуски други. Забавлението привършихме към 1.30–2 часа след полунощ, когато всички гости вкупом се вдигнахме и си отидохме.“

Така, според Паскалев, преминава приятелската вечер. Заслужава внимание в неговия разказ констатацията, която прави в началото: „Лора не беше весела тази вечер, както я знаех друг път.“ По повод на спречкването между Яворов и неговата съпруга той употребява три пъти думата „инцидент“ – дума, чието значение на български (тъй като е чуждица) има доста драматична характеристика. Казано просто инцидент е нещо сериозно! Един ден преди Паскалев при следователя Божилов на разпит е извикана Вера Тихова и тя споделя по повод на възникналото съпругеско недоразумение следното: „Спомням си, че към 12 часа в полунощ Лора внезапно стана от общата маса, като каза само на мене, че ѝ било студено до прозореца, и отиде до печката, та се опря до нея права. Тя взе една книжка с картини и почна да прелиства. Това нямаше да ни направи впечатление, ако Яворов подир няколко минути не беше ѝ казал с един сериозен и натъртен тон: „Ако не ти е приятно да бъдеш тук, може да си отидем.“ Лора нищо не каза, а само го изгледа много учудена и пак продължи да разглежда книгата. Този и н ц и д е н т (разредката моя – Ст. К.) изненада всички присъстващи, понеже аз поне не забелязах никакъв видим повод за това. След това Лора остави книгата и седна до Яворов, като остави прежното си място между мене и госпожа Грозева, но Яворов обърна стола си гърбом към нея някак си демонстративно. Аз сама чувствавах, че това положение за Лора е много неловко. След това Лора

подир малко с един кротък тон му каза, че би било по-прилично да стои по-право. Той, Яворов, нищо не отговори на това. След тази нейна бележка те станаха и отидоха към пианото и там поговориха помежду си много тихо и нищо не се чуваше. В същото време тя взе на пианото няколко акорда. Подир това пак се върнаха на общата маса и седнаха един до друг. Той почна да бъде много любезен и като че ли се мъчеше да заглади постъпката си. Тя също доби първата си веселост. Игрите пак продължиха. На Лора всички се помолиха да изсвири нещо. Тя стана и изсвири на пианото едно много тъжно парче, което ми направи впечатление. Тя свиреше наизуст. Когато запитах какво е, тя каза, че било нейна фантазия.“

Освен повторението на думата „инцидент“ в това свидетелство има малко нови щрихи, но нещо контрастира с впечатлението на Паскалев за Лора. В самото начало на показанията си, Вера Тихова казва следното: „Първи дойдоха Яворови. Те бяха много весели при пристигането си у дома. Това личеше по лицата и на двамата. Още от вратата и двамата почнаха шеговити приказки и закачки с нас – мене и мъж ми Михаил Тихов. И след това в стаята продължаваха да бъдат в същото весело разположение на духа. Подир това надойдоха и другите гости. Всички бяхме насядали около една голяма маса. Изредиха се весели разговори и игри, в които вземаха участие всички. Лора беше весела, шеговита и духовита...“ Определенията „весели“ – два пъти, „весело“, „весела“ (за Лора), както и в предишния цитат за нея: „Тя също доби първата си веселост“ дали са точни или са употребени специално в показанията пред следовател?

Домакинът на вечерта Михаил Тихов също подчертава, че при идването на Яворови „те бяха в много добро разположение на духа.“ И допълва: „Влязоха в стаята и почнахме разговори по разни въпроси – и весели, и сериозни.“ Когато пристигат и останалите: „Веселите разговори продължаваха.“ Мнението на съпруга съвпада с това на съпругата – и той използва два пъти определението „весели“. Почти еднакво е изтъкнат момента, когато към станалата си жена Яворов се обръща с малко остър тон: „Лоро, защо не дойдеш да седнеш при нас.“ Следва обяснението между двамата „шепнешком“, но Тихов чул нейните думи „Не можа ли малко по-меко да ми направиш бележката?“ Показателно е неговото следващо твърдение, което е по-достоверно от това на Вера Тихова: „Обаче след този и н ц и д е н т

(разредката моя – Ст. К.) между двамата, забележих, че в настроението на Лора имаше известна доза меланхоличност и равнодушие се забелязваше у нея. Изобщо се забелязваше – поне аз тъй схващах – известно пречупване в настроението ѝ от преди и след случката.“

Какво е споделил пред следователя на 6 декември Михаил Грозев – Кремен? Той започна описанието на злополучния петък с факт доста преди вечерната среща. Казва, че е отишъл в 11 часа в Народния театър „гдето намерих Пейо Яворов и говорихме по издаването на сп. „Дума“, което ще списваме от Нова година. Говорихме много. Яворов беше твърде разположен, както винаги. В това време дойде и Кирил Христов и почнаха да се разговарят по негови работи и аз не се месих в разговора им.“ Кремен си отива и оставя двамата поети. Интересното е, че Кирил Христов, публикувал преди 4 дни своя спомен за посещението при артистическия секретар не споменава да се е видял с по-младия приятел на Яворов, още повече, че Христов говори за посещение, станало след обед и то към 16 часа. Тези неточности, макар и не съвсем съществени, все пак показват как в спомените често се разминават факти и описания с истината. Кремен предава накратко и онова, което са забелязали у Тихови всички – семейната разправия на Яворови. Той споделя: „Направи ми впечатление Лора със своето меланхолично настроение. Често се замисляше, но въобще пак вземаше участие в разговорите и игрите, беше дори духовита, но забележих, че от време навреме се замисляше. Тя стана по-натъжена след и н ц и д е н т а (разредката моя – Ст. К.). Кога тя е станала от мястото си, не съм забележил, а когато Яворов ѝ каза „защо стои там?“, тя тогава отиде и седна при него. Той ѝ забележи, че не трябва да седи при него, а гдето си седеше по-рано. Това е в груби черти инцидентът. След този инцидент вече забележих, че тя беше явно мълчалива. Ставаше през време на игрите често; свири и на пианото повече тъжни, меланхолични мотиви.“ Тук откриваме думата „инцидент“ употребена три пъти – несъмнено има конфликтна ситуация, която съвсем не е безобидна!

Как е разиграна тази „сцена“ през погледа на Дора Грозева-Кремен: „Лора не ми направи впечатление със своето настроение в началото на вечеринката. На масата тя беше седнала до мене. После аз се преместих на канапето и там седях. Не съм забелязала, когато Лора беше станала от мястото си

и отишла да прелиства една книга. Това забележих, когато Яворов ѝ каза не с твърде мек тон защо се е отделила и дали ѝ е неприятна компанията. Точно думите му не си спомням, но предавам смисъла им. Тя нищо не каза, а само го погледна. Аз се обадох: „Може да ѝ е студено, затова е отишла там.“ Тя беше по-близо до печката. След това Лора отиде и седна при мъже си. Преди това те се нещо обяснявах полугласно, но аз нищо не дочух от разговора им. След този и н ц и д е н т (разредката моя – Ст. К.) тя беше натъжена, но пак вземаше участие в игрите и разговорите.“

Поради гибелта на Лора и опита на Яворов да се самоубие, поетът е разпитан на 18 декември. Като проследява приготвянето и отиването на гости, Яворов описва обстановката и протичането на приятелската среща, но той „открехва“ определено причината за онова, което останалите, независимо един от друг, са нарекли „инцидент“. Той най-добре е познавал своите чувства и особено онези, което е изпитвал освен към Лора и към една от присъстващите гостенки, затова неговото признание е от изключителен интерес: „Помня, че Лора беше станала от мястото си – от стола до масата – и беше седнала на канапето срещу мене; на същото канапе до стената беше се преместила и г-жа Грозева. На това нещо, разбира се, аз тогава никакво значение не придадох, защото всички присъстващи се движеха от време на време по стаята и пак сядаха на местата си.“ Този детайл е многозначителен – Лора и Дора Грозева се „събират“ на едно място, случайно ли е това? Продължава Яворовото свидетелство: „По едно време Лора стана от канапето и отиде при една етажерка, взе една книга и почна да я прелиства. Понеже тя доста време постоя настрана пред етажерката, у мене възникна подозрение, че тя се е нещо докачила и че по този начин изказва спрямо мене недоволствието си. Основание сериозно, за да помисля тогава това, нямах, но понеже всички наши недоразумения бяха все на почва ревността, и то спрямо една от присъстващите тази вечер дами, защото неведнъж по-рано сме се обяснявали на тази тема, аз помислих че Лора затова именно стана от мястото си и отиде настрана. След като доста време постоя до етажерката, аз, за да не се развали доброто настроение на компанията, се обърнах към Лора и ѝ казах доста високо да дойде при нас, а ако не ѝ е приятна компанията, да си вървим. Не си спомням

точно какво тя ми отговори, но каза нещо в смисъл и с мек тон, че „ти нали става, та гледа книгите“, и след това седна при мене. Преди да седне, аз, сега си спомням, станах и отидох при нея и шепнешком се обяснявахме, като ѝ казах, че не прави добре, загдето се е отстранила, защото може зле да се претълкува от хората, и тя ми каза, че ще дойде да седне.“ Яворов още добавя: „Аз мислех, че всичко се изглади. Пред всички яз я милвах по ръцете. Тя взе след туй участие заедно с всички в игрите и разговорите.“ Изненадващо е неговото заключение: „Случката се свършено забрави.“ Като се има обаче предвид, че това е разпит и е заведено следствено дело, можем да си обясним казаното пред съдебния следовател Иван Божилов. Яворов обаче не скрива ревността на Лора и ролята на „една от присъстващите тази вечер дами“ в заплетената сложна драма, която се разиграва в следващите часове.

Сега отново ще се върна към края на гостуването и това, което Паскалев е казал на разпита, тъй като неговата неутрална позиция спрямо взаимоотношенията на останалите е несъмнена. И така вече приближава 2 часа след полунощ, започнал е новият ден 30 ноември: „Тръгнахме всички по ул. „Цар Самуил“ да изпратим Грозеви. Лора Яворова и Дора Грозева вървяха малко напред. Яворов и Грозев пооставаха назад и ми махнаха с ръка да вървя с дамите, защото щели да им устроят една шега, т.е. да накарат дамите да ги търсят. По ул. „Цар Самуил“ Лора се пързаяше по снега, подтичваше, същото правеше и Дора Грозева. По едно време Лора се обърна и се сети за намерението на Грозев и Яворов и каза: „Те искат да ни накарат да ги търсим, ама хайде да бързаме, че те пък да ни търсят.“ И така продължихме до пресичането на ул. „Цар Самуил“ и ул. „Неофит Рилски“, гдето Грозеви трябваше да се отделят, та застанахме и почакахме двамата – Яворов и Грозев. Аз, като гледах Лора тъй весела, помислих, че е забравила и н ц и д е н т а (разредката моя – Ст. К.). След раздялата си с Грозеви тръгнахме аз и Яворови по ул. „Неофит Рилски“. По пътя аз приказвах за издаването на новото списание „Дума“. Лора и Яворов мълчаха до половината път и след това Яворов ми отговаряше, докато стигнахме до ул. „Раковски“. По пътя Лора се беше хванала за Яворов под ръка и не вземаше участие в разговора ни и на

ъгъла на ул. „Раковски“ и „Неофит Рилски“ се поспряхме и стоешком и завършихме разговора. Постояхме около 3–4 минути, след което те и двамата си взеха с мене „сбогом“ и си тръгнаха към къщи, която беше на около десетина крачки далеч. Не погледнах на часовника, но когато се разделихме, трябва да беше между 2 и 2.30 часа. На сутринта се научих за станалото в дома на Яворов. От редакцията на в. „Дневник“ по телефона някой ми поиска стихове от Яворов и тогава ми съобщи, че Яворов и Лора се самоубили. Аз останах като гръмнат.“

В показанията си Паскалев е предал и впечатленията си за живота на семейството, с което последен се е разделил преди фаталните изстрели: „С Яворов се познавам от 4–5 години и сме много близки помежду си, а с жена му Лора се запознах преди 2 години, откакто те бяха почнали да имат помежду си връзки. Познавам го за буен темперамент, но извънредно силно може да се владее. Той е пресметлив в смисъл, че държи много на това, което трябва да стане и което не трябва. Той никога не ми е говорил за своя семеен живот с Лора, защото той не обича въобще да говори за своите чувства. Те са се венчали на 19 септември 1912 г., но аз не съм бил на венчавката им. У дома му съм ходил след венчаването му 3–4 пъти всичко. Лора по-малко познавам. Правеше ми впечатление на жена горда, самолюбива, тщеславна. Тя беше силно привързана към Яворов. Тя беше природно интелигентна и с висока култура жена, не каквито са обикновените тип жени. Доколкото съм я разбрал, тя беше много силно впечатлителна.“ Накрая книгоиздателят казва: „Добавям, че през втората половина на пътя ни до ул. „Раковски“ говореше само Яворов.“ Пестеливите оценки показват, че той се предпазва от излишни подробности, стреми се да очертае възможно най-ясно и просто онова, което смята за най-съществено.

Освен Паскалев, на 6 декември са разпитани и съпрузите Грозеви. Докато по-късно Михаил Кремен е доста словоохотлив, обстоятелствен, дори ненужно бързив и склонен към съчинителство, на разпита е сдържан и това личи както в цитираната вече част, така и в останалото, което е споделил. За прибирането у дома си спомня: „Аз и Яворов вървахме назад, а жена ми Дора Грозева и Лора вървяха с Александър Паскалев заедно и бяха по-напред. Жена ми беше

хванала Лора подръка и се плъзгаше по заледения сняг. Видя ми се, че Лора не се плъзгаше и това ми направи впечатление.“ Той дава и общите си впечатления за семейството на поета: „С Яворов се познавам от десетина години, а с жена му – от две години. Зная, че Яворов е човек много сдържан и внимателен. В отношенията му към Лора винаги съм схващал, че той твърде много я обича. Инцидента с нея у Тихови аз си обяснявам с това, че всички там бяхме доста близки помежду си, та се допусна такова обръщение към нея. От моите наблюдения могъл съм да схвана, че Лора беше много привързана към него. За темперамента ѝ мога да кажа, че тя беше способна да се хвърля в крайности. Факти не мога да посоча, но общото ми впечатление е такова по нейния характер.“ По повод на проектираното пътуване до Париж на Лора предава следния случай: „Около една седмица преди смъртта ѝ Лора беше дошла у дома. Между разговора я попитах какво стана с нейното заминаване. Тогава тя ми каза с усмивка, полушеговито: „Ще замина, защо да не замина“. Като ѝ забележих как може за минутка да остави Яворов сам, тя каза: „Да се поразделим малко, да станем по-мили.“ В това видях някаква шега, а не сериозно намерение да замине непременно.“ Определено личи желанието на Кремен да покаже, че Яворов не може да бъде обвиняван за смъртта на Лора и застава на негова страна.

Дора Грозева опровергава съпруга си, че Лора не се е плъзгала по заледения път: „По пътя аз и Лора бяхме подръка и се пързалихме по снега, а Яворов и Грозев бяха се скрили зад ъгъла на улицата, като искаха да ни накарат да ги търсим. Лора каза шеговито: „Да вървим и се направим, че ги не виждаме, те да останат изиграни.“ Значително по-интересно е това, което е разказано по-нататък: „С Лора се познавам от година и половина. Аз съм ходила много често у тях. През време на войната, когато мъж ми, тогава мой годеник, беше на война, аз също много често съм отивала и привечер и седях у тях до късно. Изпровождал ме е винаги до дома мъж ѝ Яворов. Може би да има до десетина пъти да ме е съпровождал по този начин. Случвало се е по някой път и тя, Лора, да дойде и ме съпровождат заедно. Тя към мене се е държала винаги любезно. Не съм забелязала в отношенията ѝ към мене хладина. Когато съм отивала у тях, често съм носила и

цветя – всякакви рози и други.“ И Дора Грозева описва една случка, която не е съвсем „невинна“ както изглежда в този порядък на мисли: „Миналата зима веднъж изпратих с една слугиня на моя приятелка едни цветя, които предназначих да ги предаде на господин Яворов. Цветята изпратих със записка, надписана за „господин Яворов“, но без подпис. Исках да видя с това, какво впечатление ще направи на Лора, просто устройих една шега, защото знаех, че цветята ще минат през нейни ръце. После веднага аз отидох и ѝ казах, че цветята са от мене. Лора, като си дойде Яворов, му каза, че цветята са от мене.“

Носенето на цветя, колкото и затрогващ и любезен жест да е в човешките взаимоотношения, понякога може да придобие неочакван смисъл. Шегата на Дора Грозева не е отмината с безразличие от Лора, която е вниквала със своя верен усет в престорените външно, но задълбочаващи се чувства на поета и любимата на Кремен. Ето какво е посочила накрая на показанията си прислужницата Йорданка Ангелова, разпитана на 5 декември: „Спомням си, че през лятото тази година г-ца Конова донесе цветя и ги поднесе на Лора. Тя сама ги постави във ваза и ги постави на масата на Яворов, който не беше у дома. После, когато отидох в неговата стая, видях вазата бутната от масата, цветята пръснати по дъските и водата ѝ изсипана. Лора и Яворов бяха сърдити.“

Сега отново ще продължа с показанията на Грозева и следващите нейни твърдения контрастират с казаното от слугинята: „Тя никога не ми се е оплаквала от семейния си живот с Яворов. Тя често идваше у дома да ме търси и да излезем заедно, ако съм у дома. Лора ми е говорила, че имала намерение да замине за Париж, а после за Брюксел да се запише да следва по литература. Аз разбирах, че скоро ще замине. Доколкото съм можала да разбера, Лора имаше буен темперамент. Тя много се възбуждаше и разгневяваше и в такова състояние беше способна на крайности. Такова е моето впечатление. Не може да търпи някой да ѝ наложи нещо и да ѝ заповядва в нещо.“ Гузна или не съперницата търси благовиден изход от трагично-скандалната ситуация. Лора е мъртва, затова тепърва предстои да се търси вината за смъртта ѝ, драмата намира страшен отзвук в обществото и преките участници вече не могат да бъдат отделени от нея.

(Следва)

